

Els senyors de captius o esclaus d'Eivissa. Els prohoms locals i les seves fonts de lucre*

Slave masters in Ibiza. Local elites and their sources of income

per Antoni Ferrer Abàrzuza

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM:

La conquesta d'Eivissa l'agost de 1235 va comportar l'extinció de la població indígena andalusí. L'arribada de nous habitants pagesos va ser lenta i difícil. Hi anaren arribant en un procés que no es consolidà fins a trenta anys després de la conquesta, cridats pels cavallers i prohoms beneficiaris de lots de terra. Aquests personatges, gestors de la conquesta, formaren una oligarquia insular que practicà tot tipus d'activitats de lucre en bona part gràcies a l'ús de captius. Aquest article se centra en aquesta oligarquia, en el seu nombre, en què feien i com usaven uns captius que primer foren els andalusins d'Eivissa i, després, els portats a l'illa pels corsaris i mercaders.

PARAULES CLAU:

Conquesta, Eivissa (Balears), captius, esclaus, esclavitud medieval, propietaris d'esclaus, producció de vi, sal.

ABSTRACT:

The conquest of Eivissa (Ibiza, Balearic Islands) in August 1235 was followed by the obliteration of the indigenous Andalusí population. The arrival of new colonists – peasant families invited by the knights and other members of the elite who had been granted lots of the newly conquered land – was, however, slow and arduous, and was not consolidated until 30 years after the conquest. Soon, these elites formed an oligarchy engaged in all kinds of economic activity, for which the use of captives was a significant asset. This paper focuses on this oligarchy, their numbers, their activities and the manner in which they employed captive Andalusis and, when these ran out, other captives brought by corsairs and merchants.

KEY WORDS:

Conquest, Eivissa (Ibiza, Balearic Islands), captives, slaves, medieval slavery, slave owners, wine production, salt.

* Grup de recerca consolidat Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana (2014 SGR-741) i projecte de recerca finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya «Producciones y espacios agrarios en sociedades ibéricas de la Baja Edad Media. Estudios desde la arqueología histórica (siglos XII-XVI)» (HAR2013-42195-P).

Introducció

L'acta d'un procés judicial per un robatori comès a Eivissa l'any 1328 conté la declaració d'un captiu batejat anomenat Andreu. Seguint la fórmula general dels interrogatoris, li va ser demanat si algú l'havia instruït sobre el que havia de dir i ell respongué que el seu senyor –*dominus istius*– l'havia advertit que digués la veritat.¹ *Senyor de captius* és la designació que apareix a les fonts per al·ludir al que després la historiografia ha convertit en *propietari de captius* o, més generalment, d'esclaus, usant un sinònim d'aparició més tardana. De fet, l'expressió *senyor de captius* és present en els *Usatges de Barcelona*, els *Furs de València* i els *Costums de Tortosa*.²

El 1335, pocs anys després del dia que el dit Andreu es va veure posat davant el tribunal, els jurats i prohoms³ s'enfrontaren al lloctinent reial, aleshores el cronista Ramon Muntaner, perquè havia privat d'exercir el seu ofici un corsari foraster domiciliat a l'illa. El document, conegut i citat per Charles Verlinden,⁴ mostra els prohoms de la Universitat d'Eivissa defensant l'acció dels corsaris. Aquesta actuació fa palès que els prohoms eren senyors de captius o, almenys, que entre els senyors de captius hi havia prohoms. Ells encetaren d'aquella manera una sèrie de procediments en què es mostren confonent o barrejant volgudament els seus interessos amb els de la Universitat. Arran de la prohibició de Muntaner, des de l'òrgan de regiment municipal s'elegiren uns síndics que acudiren al rei –a Perpinyà, a despesa de la Universitat– a exposar com era de necessari que aquell corsari al qual el lloctinent havia prohibit d'exercir l'ofici fes el que els corsaris havien fet sempre: «que és fins ascí usitat que alguns corsaris anaven en terra de moros qui no eran de pau a cativar».

1. Arxiu del Regne de Mallorca (en endavant, ARM), *Suplicacions* 5, f. 114r-v.

2. J. ROVIRA i ERMENGOL (ed.), *Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert*, Barcelona, Ed. Barcino, 1933, 62 (XV) i 117 (XCVI); G. COLÓN i A. GARCIA (ed.), *Furs de València*, Barcelona, Ed. Barcino, 1990, 98 i s. (llibre sisè, rúbrica D); J. MASSIP FONOLLOSA, *Costums de Tortosa*, Barcelona, Fundació Noguera, 1996, 72.

3. M. BARCELÓ, «"...per sarraïns a preïcar" o l'art de predicar a audiències captives», *Estudi General. Revista de l'Estudi de Lletres* 9, 1989, 117-131, esp. 127: «Aquests grups familiars de gestors colonials es caracteritzen pel gran ventall d'activitats econòmiques públiques i privades que porten a terme. Fan de tot. Des de comprar drets reials i subestablir colons fins a comprar i vendre esclaus. Són alhora feudals i comerciants, ciutadans i organitzadors de la nova agricultura de la vinya, l'olivera i el cereal. I, naturalment, es casen entre ells». Vegeu una síntesi sobre l'activitat dels prohoms a F. GARCIA-OLIVER, «L'expansió (1200-1350)», dins J. M. SALRACH (coord.), *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. II, *Edat Mitjana*, Barcelona, Universitat dels Països Catalans – Fundació Catalana per a la Recerca, 2004, 91-118, esp. 104-111.

4. Arxiu Històric d'Eivissa (en endavant, AHE), *Llibre de la cadena*, f. 29r, 12 d'abril de 1335. C. VERLINDEN, «La esclavitud en la economía medieval de las Baleares principalmente en Mallorca», *Cuadernos de Historia de España* LXVII-LXVIII, 1982, 123-164, esp. 132; també, abans, a C. VERLINDEN, *Lesclavage dans l'Europe médiévale*, t. I, *Péninsule Ibérique-France*, Bruges, Rijksuniversiteit te Gent, De Tempel, 1955, I, 511.

El 1330 havia esclatat una guerra entre la Corona d'Aragó i Gènova que involucrà el Regne de Mallorca i que es perllongaria fins al desembre de 1335.⁵ A les Illes es documenten en aquell moment diferents armaments corsaris les accions dels quals no es limitaven als enemics genovesos i nord-africans sinó que afectaven embarcacions amigues, i això originava represàlies.⁶ Així, la prohibició dictada per Muntaner volia evitar perjudicis a la corona. De fet, ell obeïa una ordre de l'11 de març d'aquell mateix 1335 en què el rei manava als seus oficials que estiguessin molt al damunt dels armaments corsaris sospitosos de no respectar aquells que estaven en pau o treva amb el regne.⁷ Per la seva banda, la por dels prohoms era que tanta cautela posés en perill la fluïdesa indispensable en el proveïment de captius, ja que, segons exposaren al rei per boca dels síndics, no en podien prescindir perquè «totes les obres rusticals que-s fan en la dita illa se fan per mans de catius, com altrás personas franchas no s'i tròpian». No hi havia *assalariables*, doncs, a Eivissa, o almenys això és el que afirma la part expositiva del document que expedí la cort reial responnent favorablement als prohoms de la Universitat: «Nós, donchs –dictà el rei–, la supplicatió de aquells benignament admesa, manamvos que laxets aquell corsari, donades per aquell primerament ydòneas fermansas de no fer ni donar dan a aquells qui són ab nós en pau, a las partidas de Barbaria armar e navegar». L'ús de captius queda així relacionat amb l'escassetat o falta d'altre tipus de treballadors.⁸

Aquest argument de l'absència de gent de jornal té a veure directament amb les característiques de la conquesta de 1235 la qual, tal com estava previst en l'acord a què arribaren uns mesos abans els nobles que la promogueren –Guillem de Montgrí, Nuno Sanç i Pere de Portugal–, implicà buidar l'illa d'una gent per tornar-la a poblar després amb una altra: «expulsats els impius amb l'ajut diví, sigui introduït un poble acceptable pel Senyor».⁹ Però el procés colonitzador fou lent i dificultós i en la seva dinàmica els avis i besavis d'alguns dels prohoms de 1335 havien creat un territori peculiar, una illa dins de l'illa, podríem dir-ne. Les seves opcions per a la subsistència i el lucre, aquell *fer de tot* a què es refereix M. Barceló,¹⁰ originà la coexistència de dos règims de tinença de la terra, de dos sistemes agrícoles, cada un geogràficament ubicat a un lloc diferenciat susceptible de delimitació. Una d'aquelles agricultures era la dels colons pagesos, els quals havien rebut a cens

5. J. MUTGÉ VIVES, «La guerra contra Gènova de 1330-1335: documentació barcelonina», *Miscel·lània de Textos Medievals* 6, 1992, 47-100. A. ORTEGA VILLOSLADA, *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349). Evolución político-mercantil*, La Corunya, UNED, 2008, 78-86.

6. H. BRESI i Y. RÂĞIB, *Le sultan mérinide Abu l-Hassan Ali et Jacques III de Majorque. Du traité de paix au pacte secret*, El Caire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 2011, 20-21.

7. P. A. SANXO, «Antichs privilegis y franquesses del Regne. Regnat de Jaume III (majoria d'edat)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)* II, 1905, 73-81, esp. 75 (doc. XII).

8. En aquest sentit, vegeu A. FURIÓ, «Una introducció» al dossier «Treball esclau i treball assalariat a la baixa edat mitjana», *Recerques* 52-53, 2006, 7-18, esp. 17-18.

9. J. MARÍ CARDONA, *La conquista catalana de 1235*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs (IEE), 1976, 25 (la traducció del llatí és de l'editor del text).

10. BARCELÓ, «...per sarraïns a preïcar»..., 127.

trossos de les alqueries andalusines, amb els seus horts, secans, pastures, marines i boscos.¹¹ Podem suposar, a l'espera d'estudis sobre aquest aspecte, que practicaven una agricultura diversa, enfocada a garantir la pròpia subsistència i a satisfer el pagament de les rendes a què s'havien compromès per accedir a la terra. Del si d'aquells grups familiars, de les seves estratègies matrimonials i de reproducció en sentit ampli, naixien i creixien altres pagesos.

Si jutgem per la retòrica dels prohoms de 1335, sembla que la dificultosa colonització no forçava encara, o, si de cas, ho feia en quantitat molt minsa, que una part dels pagesos marxés cap a la vila a fer de jornaler. És en aquest sentit que s'hauria d'entendre l'afirmació dels prohoms respecte al fet que no trobaven persones lliures que fessin les feines del camp i que per això els captius els eren tan necessaris. Naturalment que els pagesos treballaven la terra, però els prohoms no es refereixen a les terres cedides als colons –en bona mesura per ells mateixos, com demostren parcialment els capbreus del final del segle XIV–,¹² sinó a les seves pròpies. Unes terres que si els prohoms volien fer productives conduint-les ells mateixos, en absència de personal susceptible de ser posat a treballar a jornal, les havien de fer conrear a captius. Les «obres rusticals» a què al·ludeix el document serien les finques dels prohoms, i la «pagesia e conreus», que afirmen que havien augmentat gràcies a l'ús de captius, devia ser la seva mateixa producció agrícola.

Aquest article pretén establir l'abast real de les afirmacions que els prohoms feren davant del rei el 1335 i que repetiren amb arguments pràcticament idèntics en diverses ocasions posteriorment fins al segle XVII. Amb aquest objectiu s'ha localitzat i examinat el registre documental de la captivitat insular.¹³ És un registre que ens forneix d'indícis espaiats en el temps i que força a una aproximació que proporciona unes línies generals sobre els captius i els seus senyors durant un lapse prolongat, de més de tres-cents anys.

Els prohoms i la consolidació de la conquesta

La carta de franqueses, concedida als habitants d'Eivissa el gener de 1236, esmenta per primera vegada els prohoms, però el document és còpia literal de la

11. Sobre establiments emfitèutics, vegeu C. BATET i R. SOTO, «Las donaciones a censo y los establecimientos como estrategia señorial (patrimonio Sentmenat siglos x-xv)», dins *VIII Congreso de Historia Agraria. Preactas*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1997, 227-244, esp. 238.

12. F. X. TORRES PETERS, *El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 2004, 26-30. G. Jover i R. Soto mostren com aquesta era una situació molt semblant a la de Mallorca; G. JOVER i R. SOTO, «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XIV)», *Revista d'Història Medieval* 8, 1998, 217-274, esp. 245-251.

13. Els documents consultats són la pràctica totalitat dels conservats a l'Arxiu Històric d'Eivissa (AHE), de caràcter municipal; part dels de l'arxiu diocesà o Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa (AHPE), part de la sèrie de Lletres Comunes i Protocols notorials de l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM) i alguns documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). La documentació notarial hi té un pes escàs perquè a Eivissa no s'ha conservat més que a partir de 1600.

carta de Mallorca de març de 1230.¹⁴ No debades es considera que els territoris conquerits el segle XIII foren dotats d'una mateixa estructura jurídica.¹⁵ Així, l'esment als prohoms a les franqueses d'Eivissa és només una previsió de la seva existència. Realment, deixant de banda els procuradors dels senyors de l'illa –cavallers participants en la conquesta i beneficiats amb terres–, no és fins a 1260 que els prohoms comencen a figurar en els documents. Aquell any ho fan representats per tres síndics, la qual cosa mostra que havien assolit una certa capacitat d'organització.¹⁶ El 1261 i, completament, el 1267 aquesta capacitat es fa ben palesa ja que tractaren i obtingueren dels senyors de l'illa la gestió del negoci de la sal. Els síndics elegits per a aquell negoci foren García Eiximenis, Guillem de Mansella i Guillem de Lledó. El primer i el tercer figuren en el testament, atorgat a Vic el 1248, del cavaller Guillem de Montpalau, que havia participat en la conquesta a la vora de Guillem de Montgrí.¹⁷ Tots ells eren, diguem-ne, companys d'armes, i beneficiaris de les primeres donacions de terres.

Els quatre documents emesos aquells anys pels senyors de l'illa, aleshores Guillem de Montgrí i l'infant Jaume de Mallorca, són la prova d'aquella consecució de la gestió de la sal. Per obtenir-la, els prohoms pagaren diners en metàl·lic als senyors, els quals, a més, retingueren una participació proporcional perpètua en el benefici anual de la venda de sal, i la jurisdicció sobre els estanys. Els prohoms foren capaços de fer les previsions i càlculs necessaris per assumir aquell negoci, i de recaptar els diners requerits. No és casualitat, ni es pot atribuir a raons de conservació dels documents, que sigui justament aleshores, trenta anys després de la conquesta, quan apareixen els prohoms i cavallers promovent aquelles i altres iniciatives importants. La font d'informació d'aquelles actuacions són documents recollits en el *Llibre de la cadena*, el registre de privilegis i franqueses de la Universitat que encapçalen els *Usatges de Barcelona* i la *Carta de Franqueses*. Aquell era el marc legal general dins del qual es desenvoluparia l'acció dels prohoms, i per això ells mateixos conservaren les proves documentals de les seves consecucions; no debades moltes havien estat obtingudes pagant-les amb diners als senyors de l'illa. El *Llibre de la cadena* no és, per tant, una col·lecció aleatòria de disposicions, i les dates en què els prohoms comencen a ser actius no és fruit de l'atzar, sinó que indica el moment de la seva consolidació. Com es veurà més avall, només deu anys abans, el 1248, Montpalau encara dubtava en el seu testament si l'illa podia tornar

14. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 12v; S. E. PASCUAL RAMOS, «Estudio comparativo de la carta de Franquicia de Mallorca (1230), Carta de Franquicia de Ibiza-Formentera (1236) y la Carta de Franquicia de Menorca (1301)», *Cuadernos de Investigación Histórica* 21, 2004, 507-538.

15. G. JOVER i R. SOTO, «Colonización feudal y organización del territorio. Mallorca, 1230-1350», *Revista de Historia Económica* 3, 2002, 439-477, esp. 441.

16. Els síndics: García Eiximenis, Guillem Gall i Guillem de Vilasclat. J. M. QUADRADO i P. PIFERRER, *Islas Baleares*, Barcelona, Cortezo & Cia., 1888, 1403.

17. El document es troba a l'Arxiu Diocesà de Vic, Cúria Fumada, testaments I, f. 139v-1 a 140v; 3 de novembre de 1248. I. OLLICH i CASTANYER, «Vigatans a la conquesta de Mallorca i València (Referències extretes dels testaments de Vic del segle XIII)», dins *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaume I y su época*, 1 i 2, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, 131-148.

a mans musulmanes, i deu després un testimoni reconeixia que les illes encara no s'havien acabat de poblar.¹⁸

A banda de l'adquisició ja esmentada de l'explotació salinera, el 1264 sol·licitaren, i Montgrí els ho atorgà «de consell e assentiment dels prohòmens d'Eviça», que es declarassin fermes i legals les terres posseïdes amb just títol i pacíficament durant almenys deu anys. El 1269, el «procurador de la universitat dels habitants d'Eviça» va adquirir dels dos senyors de l'illa la rebaixa dels lluïsmes que gravaven les transaccions de béns immobles.¹⁹ En el fons, una i altra disposicions reflecteixen els problemes en el procés de colonització ja apuntats. El document de 1264 afirmava que «en les novas adquisicions de las terras, per la diversitat de les costumes dels habitants de diversos lochs e regions venints, en aquellas moltes qüestions se acostumen néixer». Sens dubte, hi havia reclamacions i plets causats arran d'establiments de terres que ja s'havien adjudicat anteriorment però que no havien estat posades en conreu o que havien quedat abandonades. Els donataris o emfiteutes antics o els seus hereus devien reclamar els seus drets quan nous tinentes en prenién possessió. Un cas així va tenir lloc a Formentera el 1272, quan els hereus d'una primera donació en feu atorgada el 1246 reclamaren i obtingueren judicialment el reconeixement dels seus drets sobre l'illa.²⁰ El segon document, la rebaixa de lluïsmes, té a veure amb les transaccions de terres i immobles urbans. La petició de fer més petita la part pertocant a la senyoria en aquelles operacions indica que no eren rares. De fet, es pot conjecturar que eren freqüents i que la seva causa era el fracàs d'alguns colons, com indiquen alguns exemples de la primera meitat del segle XIV.²¹

El 1274, a instància de Guillem Escrivà, un personatge important a l'Eivissa de la segona meitat del segle XIII, l'arquebisbe de Tarragona atorgà «a tots cavallers i altres hòmens» potestat per construir una drassana. El 1282 el rei Jaume de Mallorca va confirmar als cavallers la donació de la drassana que ja havien començat a bastir.²² El mateix any, el corsari eivissenc Guillem Castelló i un soci seu d'Alacant participaren en la presa d'Alcoll, encapçalada pel rei Pere el Gran, preludi de les Vespres Sicilianes.²³ Poc abans, el 1277, un altre corsari eivissenc figura acusat d'haver fet captius uns sarraïns de Polop, al Regne de València. El 1280, el sarraí Ça

18. Afirmació d'un testimoni en un procés judicial de 1272, agraeixo a F. X. Torres Peters la referència i la primera transcripció del document.

19. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 15r, 16r.

20. MARÍ, *La conquesta...*, 20-22 i 28; F. X. TORRES PETERS, «L'ocàs del monestir de Santa Maria de Formentera», *Estudis Baleàrics* 74-75, octubre de 2002 - maig de 2003, 101-112.

21. M. Barceló s'adonà que «La colonització, com diuen que fan les revolucions, es menjava els seus fills més dèbils», («...per sarraïns a preïcar»..., 127).

22. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 26r-v.

23. J. MIRET I SANS, «Notes sobre l'expedició del rey Pere lo Gran a Berberia», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 54, 1913, 354-360; C. BATLLE, «Esclaus i domèstics a Barcelona», dins M. T. FERRER i J. MUTGÉ, *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'edat mitjana*, Barcelona, CSIC - Institució Milà i Fontanals - Departament d'Estudis Medievals, 2000, 275; S. M. CINGOLANI, A. FERRER, *Eivissa i Formentera entre dos regnes. 1285-1298* (Premi Nit de Sant Joan 2012), Eivissa, IEE, en premsa, citen ACA, Cancelleria, reg. 55, f. 7v, 9v i 10r.

era captiu a Eivissa i Aïça, la seva mare, des de Mallorca, demanà un préstec per rescatar-lo posant-se ella mateixa com a garantia: «instituo me tibi in propria persona pro captiva tua».²⁴ Aquestes són, juntament amb l'afirmació que Guillem de Montpalau fa en el seu testament que un captiu tenia a Eivissa, les primeres notícies clares de captius tinguts a l'illa.

D'aquells mateixos anys es coneixen negociacions dels prohoms d'Eivissa amb la República de Gènova centrades en el negoci de la sal i poc després, abans de 1286, es redactà un document, anomenat *Ordonament de la sal de Evice*,²⁵ que mostra com organitzaren aquella activitat fonamental per al seu lucre. En essència, el procediment era un repartiment de sal entre la població de dret proporcional a la riquesa de cada unitat familiar: «segons la valer de les persones». La complexitat de la gestió de la sal, juntament amb algunes al·lusions documentals a cellers situats dins la vila, són evidències clares que les principals fonts de guany dels prohoms ja estaven plenament organitzades: la participació preferent en el comerç de sal i la producció i exportació de vi. Les cada vegada més freqüents notícies de captius i de corsaris mostren –també gràcies a la llum dels documents posteriors– qui feia les feines requerides per a l'obtenció d'aquelles produccions. I eren feines pesades, exigents de treballs físics que, en el cas de la sal, implicaven moure de lloc centenars de tones cada any.

El novembre de 1285, el rei Alfons el Liberal apressà els eivissencs a elegir uns síndics que li prestessin homenatge i jurament de fidelitat. Amb aquest fi es reuniren en consell cent trenta-cinc prohoms i elegiren sis síndics. Igualment, tot i que en circumstàncies diferents, el 1291 el rei Jaume el Just manà que els habitants d'Eivissa li retessin homenatge; aleshores la llista d'assistents a l'elecció dels síndics recull setanta-dos noms, menys que el 1285 perquè no s'hi inclogueren els vassalls del rei sinó únicament els de l'arquebisbe i del capítol de Tarragona. Aquestes són les xifres del grup de prohoms al final del segle XIII. El total d'habitants és difícil de calcular, però si es considera, com s'esdevé posteriorment, que els prohoms eren aproximadament el 10% del total, resultaria una població d'unes 1.350 persones. Pocs anys més tard, el 1300, aquells prohoms comptats i anomenats a les llistes mencionades, obtingueren la regulació del funcionament del govern municipal: la Universitat.²⁶ Passats trenta-cinc anys d'aquell fet, es reconeixien, com s'ha vist en el document del temps de la lloctinència de Ramon Muntaner, dependents dels captius i dels corsaris que els en proveïen.

24. ACA, Cancelleria, reg. 39, f. 207v-208r. ARM, *Escrivania de Cartes Reials*, 350, f. 207v. Esmentat sense referència arxivística per Á. SANTAMARÍA, *Ejecutoria del reino de Mallorca*, Palma, Ajuntament de Palma, 1990, 134-135.

25. J. MARÍ CARDONA, *Pergamins i Índex Vell de Tarragona*, Eivissa, Arxiu Històric de la Pabordia de Santa Maria d'Eivissa, 1997, 49. Per a la qüestió del comerç de sal d'Eivissa encara és imprescindible l'article de J. C. HOCQUET, «Ibiza carrefour du commerce maritime et témoin d'une conjoncture méditerranéenne (1250-1650 env.)», *Studia in memoria di Federigo Melis I*, 1978, 491-526. L'*Ordonament* està inserit dins AHPE, *Capbreu del Capítol de Tarragona*, 1394, 76; va ser editat primerament per I. MACABICH, *Historia de Ibiza*, Palma, Daedalus, 1967, I, 182.

26. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 21v.

Dues agricultures

Quan el cavaller Guillem de Montpalau va fer testament el dit any 1248 perquè tenia una ferida greu, va considerar que els seus béns formaven dos lots, els situats a Catalunya i els d'Eivissa. Entre aquests darrers disposà d'una casa, terres, unes armes, uns porcs a Formentera, almenys un dels set sarraïns de què era senyor, una renda sobre la sal per mantenir un cavall armat i el «vi d'enguany». Testà el mes de novembre, era vi nou, doncs, fet amb el raïm d'alguna vinya seva situada dins del senyoriu de Montgrí o de l'Infant de Portugal, on segons el mateix testament també hi tenia béns.²⁷ El *Capbreu del Llibre Verd de Tarragona* (a partir d'ara, CLVT), datat el 1276, fa al·lusió, com s'ha anunciat més amunt, a diversos cellers situats a la vila. De fet, un document del tombant de segle mostra plenament organitzada la producció de vi dirigida al mercat d'exportació. Es tracta de la revocació que fa el rei, responent als precs dels prohoms, d'una ordre del lloctinent reial que prohibia treure vi si no era per dur-lo a Mallorca.²⁸ Per tant, almenys una part del vi fet a Eivissa era embarcat pels prohoms cap a Mallorca i altres ports, no sabem quins. Tant el batlle del rei com els síndics enviats a protestar la seva decisió posseïen terres al voltant de l'únic nucli urbà de l'illa, anomenades el pla de Vila.²⁹

Així doncs, ja al segle XIII una de les produccions dels prohoms destinades a la comercialització era el vi. Un llibre de rendes reials de l'any 1326 ens permet conèixer bé on estaven plantades les vinyes d'aquells prohoms. El muntant del delme del vi del quartó o partida jurisdiccional del rei era inferior al delme del vi recaptat en la porció del pla de Vila pertocant al rei, molt menys extensa.³⁰ Doncs bé, el dit any 1326 la recaptació del delme del quartó fou comprada per 4 lliures, 5 sous (1.020 di-

27. ADV, Cúria Fumada, testaments I, f. 140v.

28. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 25r (18 de març de 1301). Citat per E. FAJARNÉS TUR, *El comercio entre ibicencos y sarracenos en la edad media*, Palma, J. Colomar, 1929, 16.

29. F. X. TORRES PETERS, *Dos capbreus del segle XIII. Capbreu Antich de Eviça i Capbreu del Llibre Verd de Tarragona*, València, Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa, 2008. Sa Coma: CAE, f. 10r: «l orto», f. 12r: «un troç de prat». Pellisser: CAE, f. 12r: «l ort»; CLVT, f. 115v: «una pecie terre in prato». Un Bernat sa Fortesa posseïa «un orticulo in costa» (CLVT, f. 120r) i «en Fortea» els anomenats «camps de mar» (CAE, f. 12v).

30. El quartó del Rei era l'antic districte andalusí o *juz* de *šarq*, que ocupava tot el llevant de l'illa i havia pertocat a l'Infant Pere de Portugal; tenia uns 185,70 km². El pla de Vila era l'antic districte andalusí d'al-*Ḥawz*, tenia una extensió de 67,6 km² i va ser dividit entre les quatre partides jurisdiccionals en què es tallà l'illa després de la conquesta, de manera que a cada una li tocà aproximadament una quarta part d'aquella superfície. Els treballs d'arqueologia hidràulica que han permès reconstruir l'espai irrigat drenat que hi havia en aquella zona indiquen l'existència d'una part irrigable de 116,8 ha, més 71,6 ha que eren de prat. R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA i H. KIRCHNER, «La construcció d'un espai agrari drenat andalusí al *ḥawz* de la madina de Yābisa. Anàlisi morfològica, documental i arqueològica del pla de Vila», M. BARCELÓ *et al*, *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633 H / 902-1235 dC)*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 65-96, esp. 86. Vegeu també Á. POVEDA, «Sobre los distritos, las explotaciones y la toponimia clásica de Yābisa (Eivissa)», *Sharq al-Andalus. Estudios Árabes*, Alacant, Universitat d'Alacant, 1984, 109-115, esp. 110-111.

ners), mentre que «lo delma del vi de la orta del Senyor Rey» es va vendre per 4 lliures, 10 sous (1.080 diners). Un cens agrícola més de quatre-cents anys posterior, de 1748, indica la persistència d'aquella concentració de vinyes al pla de Vila que ja mostren les dades del delme de 1326. Aquell any del segle XVIII hi havia a la part del pla de Vila sota jurisdicció reial 161.600 ceps pertanyents a setze propietaris; mentre que al contigu quartó del Rei hi havia 51.200 ceps pertanyents a 296 propietaris.³¹

Els capbreus del segle XIII mostren el tractament diferent aplicat a les terres del pla de Vila respecte de les alqueries i els rafals més allunyats. En el *Capbreu Antich d'Eivissa* (a partir d'ara, CAE) es refereix al senyoriu de Nuno Sanç (la partida o quartó de Portmany i una tercera part de la vila) i es data abans de 1241, tot i que s'ha conservat en una còpia de cap a 1273 sobre la qual s'anaren incorporant dades posteriors. El capbreu consisteix en una llista de noms de tinents, acompanyats del nom i de la ubicació de l'immoble que posseïen, i del cens que pagaven. El cas és que únicament apareixen una alqueria, tres rafals, diversos illots i els molins; la resta són cases i obradors de la vila, del seu raval i horts i trossos de prat del voltant. Per la seva banda, el CLVT, data de 1276 però sembla que es va confeccionar amb documents anteriors; es refereix al senyoriu de l'arquebisbe de Tarragona (partides o quartons de les Salines i de Balansat i una tercera part de la vila). En aquest cas no hi figura cap alqueria subjecta a cens, únicament un rafal, mentre que el gruix del contingut del document són censos urbans i, novament, de terres del pla de Vila.³² L'estat de coses que permeten visualitzar els dos documents és que la part rural de l'illa més allunyada de la vila no fou cedida a cens. Això té la seva explicació en el fet que la conquesta havia portat a Eivissa cavallers que formaven part de les mainades dels nobles conqueridors i que foren els beneficiaris de les primeres donacions, franques de cens. Guillem de Montgrí, Nuno Sanç i Pere de Portugal satisfieren els serveis fets en campanya alhora que estengueren així a altres persones la necessitat de fer arribar camperols si volien fer irreversible i profitós l'esforç de la conquesta. Les cases de la vila i les terres del voltant, riques i amb possibilitat de ser irrigades, foren els primers béns immobles a tornar a posar-se en ús després de la conquesta, i això explica els censos amb què foren carregats.

És clar, com indiquen els capbreus, que els cavallers i els prohoms tenien terres al pla de Vila amb vinya plantada i que produïen vi per comercialitzar-lo. Quan comencem a disposar de noms de senyors de captius i de corsaris dedicats al seu proveïment, apareixen relacionats amb terres d'aquella zona. El primer és el ja mencionat Montpalau, però també els corsaris Albert i Castelló que posseïen, almenys, un camp i un hort respectivament situats prop de la vila, a més d'immobles urbans, com el celler del dit Castelló.³³ Encara que la concentració de vinya fos major al pla

31. E. FAJARNÉS TUR, «Los viñedos en Ibiza en 1748», *Los Archivos de Ibiza. Revista Histórica Anual* any III, Ciutadella, 1904, 127; la font en què es basa és AHE, *Llibre de regidoria de 1747-1748*.

32. TORRES, *Dos capbreus...*, 10-13, 14-23 i 24-39.

33. TORRES, *Dos capbreus...*, 86 (CLVT, f. 111v) i 73 (CAE, f. 12r). TORRES, *El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra...*, f. 295.

de Vila, també n'hi havia a altres llocs, especialment al contigu, cap a l'oest, pla de les Salines i al més allunyat pla de Portmany, l'antic *juz* que havia pertocat a Nuno Sanç. Ell ja hi havia trobat vinyes, presumiblement ubicades al final del curs del torrent de Buscastell, prop de mar.³⁴ Andreu Serra era tinent d'una alqueria a les Salines, senyoriu que havia estat de Guillem de Montgrí i, a partir de 1273, de l'arquebisbat de Tarragona. Serra morí el 1318 amb diversos deutes pendents de pagament arran dels quals s'obrí un expedient judicial en el qual es traslladà part de l'inventari *post mortem* dels seus béns. Ell i la seva dona, Brunissèn, eren senyors de quatre captius: Sayt, una grega, una borda i Mahomet, qualificat de llaurador vell. A l'alqueria hi havia una vinya i entre les seves dependències un celler en el qual s'inventariaren els estris necessaris per fer vi. També tenia un alberg a la vila, el qual també tenia un celler dotat de recipients d'emmagatzemament de vi, però no de transformació.³⁵ Tenir cura de la vinya, veremar i fer vi, per tant, era una de les ocupacions dels quatre captius del matrimoni Serra.

Els papers de l'administració del dit Serra permeten obtenir dades de molt d'interès. Els seus marmessors testamentaris portaren els comptes d'ingressos i despeses, i això ha permès calcular els jornals fets per persones lliures i per captius a la seva alqueria. S'ha de tenir present que els jornals que feren els quatre captius esmentats, els dos missatges i el majoral que hi havia a la casa no s'incloueren en els comptes perquè no s'havien de pagar. Pel que fa a la resta de jornals, resulta que entre el mes de juny de 1322 i l'any 1324, inclòs, el 76% de les despeses efectuades en la conducció de l'alqueria es feren per pagar lloguers de captius i jornals de setmaners o lliberts que treballaven amb el majoral, els missatges i els quatre captius que formaven el personal de l'alqueria. La major part dels jornals foren de tenir cura de la vinya, i això que les veremes no hi consten perquè se'n veneren els esplets i, per tant, aquella tasca anà a càrrec dels respectius compradors. Concretament, divuit dels vint-i-set assentaments dels comptes dels marmessors corresponen a jornals de cavar, podar i eixarmentar la vinya. En canvi, només dos són de feines relacionades amb el cereal: llaurar i segar. Els jornals que féu el personal de la casa no es poden comptar perquè no es detallen, però així i tot resulta que entre el mes de juny de 1322 i l'any 1324, inclòs, almenys el 76% de les despeses efectuades es feren per pagar lloguers de captius i jornals de setmaners o lliberts aliens a la casa.

Berenguer Escrivà, fill de l'esmentat Guillem Escrivà, va heretar del seu pare una bona quantitat de tinences, censos, una cavalleria i, fins i tot, dues alqueries

34. M. ARGEMÍ, M. BARCELÓ, H. KIRCHNER i C. NAVARRO, «Buscastell, un sistema hidráulico andalusí en Ibiza: lo nuevo y lo viejo», dins V. M. OLIVEIRA JORGE (coord.), *1º Congreso de Arqueología Peninsular* (Porto, 12-18 d'octubre de 1993), Porto, Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia, 1995, vol. 6, 455-463; C. TUR SERRA, «El procés de colonització de l'espai pitiús (s. XIII): documents», *Eivissa* 46, 2007, 34-41. L'autora edita vuit documents de donació i establiment de terres de la sèrie *Escrivania de cartas reials* de l'ARM; entre 1239 i 1247; ella mateixa crida l'atenció sobre el fet que a tots s'esmenta la vinya.

35. ARM, *Suplicacions* 5, f. 78r-v.

al Regne de València.³⁶ Entre les terres, hi havia unes vinyes dins de l'alqueria de Benissomada,³⁷ en el pla de Vila, situades sota jurisdicció reial. El 1325 Berenguer hi establí una parcel·la amb l'obligació de plantar-hi vinya. Ja n'hi havia, de vinya, a les terres de l'alqueria, ho sabem perquè el mateix beneficiari de l'establiment n'havia comprat l'esplet per quatre anys a partir de 1323. El fet que Escrivà pogués vendre'n l'esplet vol dir que aquelles terres estaven sota el seu domini directe. Escrivà, naturalment, no cavava vinya ni veremava. Fet i fet, novament es pot posar en relació un senyor de captius amb el cultiu de vinyes, ja que entre els deutes que Escrivà tenia contrets en el moment de la seva mort figuren els diners que devia a Berenguer Gamundí i Jaume Salvat per la compra d'un captiu i d'una captiva grega anomenada Caterina.³⁸

Les al·lusions que vinculen les vinyes, especialment les plantades al pla de Vila, amb captius i els seus senyors no són gaires per al segle XIII, però mostren de manera suficient que els prohoms tenien una consolidada font de lucre en el mercat del vi que produïen. Juntament amb les notícies d'explotació de les salines, és clar que els qui feien les feines necessàries per a l'obtenció d'aquells productes comercialitzables eren captius. Així s'expliquen les notícies d'esclaus duts a l'illa, on trobaven comprador, i de corsaris. El 1276, uns cavalcadors de València embarcaren cap a Eivissa dotze sarraïns capturats a alqueries de les aljames d'aquell regne.³⁹ L'any següent, el corsari Bernat Albert va capturar il·legalment uns sarraïns també de València i així mateix els va portar a vendre a Eivissa.⁴⁰

La segona meitat del segle XIII, doncs, els pocs cavallers i els prohoms instal·lats a Eivissa ja havien donat existència a dos tipus d'agricultura a l'illa. Una practicada per famílies pageses sobre les terres que els havien estat establertes a cens, i l'altra, fonamentalment especulativa, centrada en la vinya i localitzada a les terres del voltant de la vila. El lucre en diners produït per la venda del vi fet amb raïm de les vinyes que cavaven els captius, permetia a cavallers i prohoms mantenir la seva peculiar agricultura, tan diferent de la més diversificada que alimentava les famílies pageses.

El vi i la sal

Com s'ha anunciat, Eivissa disposava d'una altra producció comercialitzable més important que el vi i que era coneguda pels catalans des d'abans de la conquesta: la sal. Al-Zuhri (mort entre 1154 i 1161) l'esmenta entre les exportacions insulars als països d'Ifriqiya⁴¹ i aproximadament dels mateixos anys daten alguns contractes

36. ARM, *Suplicacions* 5, f. 15r: «in loco vocato Val de Xalo, quarum vocatur Murta et altera Beniabarcha».

37. Sobre aquesta alqueria, vegeu BARCELÓ *et al.*, *El curs de les aigües...*, 23.

38. ARM, *Suplicacions* 5, f. 15r.

39. J. TORRÓ (ed.), *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentina*, 2009, vol. A, 352, doc. 299.

40. CINGOLANI i FERRER, *Eivissa i Formentera...*; la referència és: ACA, Cancelleria, reg. 40, f. 80r.

41. M. BARCELÓ, «Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'al-Zuhri», *Sobre Mayurqa*, Palma, Museu de Mallorca, Quaderns de Ca la Gran Cristiana, 2, 1984 (1a ed. 1975), 50. BARCELÓ *et al.*, *El curs de les aigües...*, 77.

notarials genovesos, un dels quals esmenta directament la sal d'Eivissa.⁴² Els documents immediatament anteriors i posteriors a la conquesta de 1235 es refereixen a l'Estany, que era el lloc on quallava la sal en evaporar-se durant l'estiu l'aigua salobrosa que l'inundava cada hivern. En el repartiment de l'illa, l'Estany va ser objecte d'una gestió especial, de manera que romangué indivís malgrat que se situava al *juz* d'al-Garb, que pertocà a Guillem de Montgrí. S'acordà que el seu producte, la sal, i no el lloc geogràfic, era el que s'havia de distribuir en quatre parts, les mateixes en què s'havia dividit el territori insular. L'aprofitament d'una infraestructura salinera ja construïda i la seva posada en funcionament van fer possible que el setembre de 1235 la nova església de Santa Maria d'Eivissa fos dotada d'una renda fixa sobre la collita anual de sal.⁴³ Diversos documents datats entre 1236 i 1237 demostren aquella explotació primerenca; de fet, es tractava de la primera collita de sal després de la conquesta. Ja s'ha esmentat el dret que Montpalau tenia sobre la sal el 1248, l'any següent Montgrí va concedir a Guifré de Terrassa una renda vitalícia de cinc-cents besants anuals sobre la sal d'Eivissa i la va cobrar efectivament diversos anys.⁴⁴ Això demostra, si feia falta, que aquells anys es feren totes les feines necessàries per fer quallar, cavar, amuntegar, treure, transportar, embarcar i comercialitzar la sal, amb l'organització i comptabilitat que això requeria.

La primera menció a una quantitat de sal concreta correspon al gener de 1236. Aleshores un mercader anomenat Barral va carregar cent modins de sal. El modí de sal era la mesura de capacitat de la sal i equivalia aproximadament a una tona de pes.⁴⁵ A les salines d'Eivissa, existeix encara un camí que va dels estanys cap al moll del Carregador de la Sal; té una longitud d'un quilòmetre i mig. Una mula carrega una somada, que equival a un pes de 120 kg. Per transportar un modí de sal eren necessàries més de vuit mules o bé vuit viatges d'una mula fent tres quilòmetres cada viatge, la meitat d'anada i la meitat de tornada. S'ha de comptar que la sal s'havia de carregar en les mules i prèviament s'havia hagut de descrostar i amuntegar dins de l'Estany, una feina que es feia amb eines semblants a les agrícoles i d'altres de més específiques. Tota aquesta enumeració de feines de la sal té la finalitat d'ajudar a entendre tot el que implicava que en un contracte s'esmentin

42. O. R. CONSTABLE, *Comercio y comerciantes en la España musulmana. La reordenación comercial de la Península Ibérica del 900 al 1500*, Barcelona, Omega Edicions, 1997 (1a ed. 1994), 121 i 124, cita M. CHIAUDANO i M. MORESCO, *Il cartolare di Giovanni Scriba*, 2 vol., Torí, S. Lattes, 1935; també a *Historia patria monumenta VI: Chartae*, Torí, 1853. Vegeu A. FERRER ABÁRZUZA, «Los catius i mules ab los quals se fa lo axercici de traure la sal. Les salines d'Eivissa, de 1235 fins a la Pesta Negra», *Randa* 71, 2013, 21-45.

43. MARÍ, *La conquesta...*, 20-22, 28 i 51-55.

44. F. X. TORRES PETERS, «Aportació al coneixement de Guillem de Montgrí i de la conquesta de les Pitiüses de l'any 1235», *Eivissa* 49, 2011, 2-9. Sobre Montpalau: OLLICH, «Vigatans...», 131-148.

45. G. ALOU FORNER, «El mercader Juan Barral y el comercio en Mallorca e Ibiza tras la conquista (1235-1236)» *BSAL* 56, 2000, 469-476; es tracta de pergamins de l'Archivo Histórico Nacional. J. C. HOCQUET, «Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée», *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations* any 29, núm. 2, març-abril 1974, 393-424, atribueix al modí entre 520 i 540 litres de capacitat. M. del TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1976, 191, fa el modí equivalent a una tona.

cert nombre de mesures de sal o que tal o qual personatge hagués estat beneficiat amb una renda sobre la venda de sal. Significava molta feina: treballs de captius. Qui, si no foren els andalusins fets captius en la conquesta, va carregar els cent modins de sal de l'esmentat mercader l'hivern de 1236?

Com s'ha dit, en la dècada dels seixanta del segle XIII els prohoms foren capaços d'organitzar un sistema d'explotació salinera que aparentment implicà tota la població de l'illa, a la vegada que salvava la seva preeminència en tot el negoci gràcies al repartiment proporcional de la sal. L'esmentat *Ordonament de la sal de Eviça*, redactat poc després de 1286, explica amb inusual claredat la manera com s'efectuava aleshores, i probablement des de 1267, aquella gestió. Les notícies que relacionen directament els captius amb les feines d'extracció de la sal són més tardanes, de la primera meitat del segle XIII. L'esmentat Andreu, el captiu batejat, apareix situat a l'Estany, participant en les feines de la sal. Diversos testimonis d'aquell i d'altres processos prengueren com a referència cronològica el *temps en què es treu la sal*,⁴⁶ una fita important en el decurs de l'any. És clar que la sal tingué importància comercial des d'un primer moment, com s'ha explicat, i que forçosament hagueren de ser els captius els qui feren possible aquell mercadeig en el segle XIII. Després, la participació forçada dels captius en l'extracció de la sal està àmpliament demostrada malgrat que cada cap de família es procurava la manera de treure la seva sal i, per tant, no hi ha una comptabilitat escrita conservada. L'ús dels captius propis no generava documents. Cal esperar a la pesta negra per obtenir dades, bé que indirectes, de com era de transcendent la feina dels captius amb la sal.

El 10 de març de 1349 el rei Pere el Cerimoniós respongué afirmativament la súplica del seu lloctinent de governador a Eivissa, qui havia arguït la mortalitat general i el despoblament intolerable per demanar que per a la «restauració de l'illa i dels seus habitants» el rei permetés l'armament de vaixells corsaris perquè tornessin «amb captius i altres coses i mercaderies capturades per ells i vendre, encomanar, permutar o alienar dits captius o esclaus i els seus béns».⁴⁷ Deixant ara al marge que, efectivament, la proliferació de captius és un fet que sembla general després de la pesta,⁴⁸ el que importa ací és que el document posa en relació els captius amb l'extracció de la sal. Un altre escrit una mica posterior, de 1354, ens deixa saber quin era, entre d'altres, l'ús previst per a aquells captius. L'arquebisbe i el paborde de Tarragona, aleshores senyors de tres quartes parts de l'illa i dues tercers de la vila, autoritzaren apujar el preu del modí de sal a causa de les majors

46. ARM, *Suplicacions* 5, f. 50r i 113r-116v.

47. A. LÓPEZ DE MENESES, «Documentos acerca de la Peste Negra en los dominios de la Corona de Aragón», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* VI, 1956, 345 (doc. 64); cita ACA, registre 1413, f. 11v-12r: «cum captivis et aliis rebus et mercibus per eosdem acquisitis ibique ipsos captivos sive slaves et bona eorumdem vendere, commendare, permutare seu etiam alienare, prout videbitur eis melius expedire».

48. J. HERNANDO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat* (s. XIV), Barcelona, CSIC - Institució Milà i Fontanals, 2003, 50; R. SALICRÚ, «L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval», *Recerques* 52-53, 2006, 49-85, esp. 51-61.

despeses en l'extracció de la sal que la gran mortalitat obligava a fer: «en lo traure de la sal que aquí se applega fer més despesas e messions que no solian».⁴⁹ Naturalment, l'augment de les despeses tenia relació directa amb la puja del preu dels captius amb què es feia l'extracció, per això el 1349 la solució a la *mortalitat* havia estat anar a fer captius. No només degué morir bona part del contingent captiu, sinó que l'augment de la demanda va fer que el seu preu pugés. Per al cas de Barcelona, J. Hernando⁵⁰ ha provat aquesta variació a l'alça del preu dels captius sarraïns a causa de la pesta a partir de la documentació notarial. En efecte, segons les dades que publica, la mitjana del preu dels captius entre 1300 i 1344 fou de 17 lliures, mentre que entre 1348 i 1355 muntà a 37 lliures. Vet aquí, la causa de les «moltes despeses» que feren optar per demanar permís per armar vaixells en cors i que els senyors acordaren augmentar el preu del modí de sal.

Molts anys després, el 1568, els jurats i consellers de la Universitat ho escrigueren molt més clarament. Reunits en consell per tractar la qüestió de créixer el preu del modí de sal, justificaren l'augment d'aquesta manera: «attès y considerat que totes les cosses del món són creixcudes de preu y los catius y mules ab los quals se fa lo axercici de traure la sal són huy en duplicat preu del que abans se venien».⁵¹ Com el 1568, abans de 1348 la feina de la sal la feien sobretot els captius.

Als treballs dels captius a les salines no ha deixat un registre que, com s'esdevé a les obres públiques, permeti comptar els jornals que feien, com eren les colles de feina i la seva organització.⁵² Això no obstant, el ressò de la sal eivissenca va portar alguns autors a parar atenció sobre la manera com aquell producte es posava en disposició de ser embarcat en els grans vaixells mercants. Benedetto Bordone (1460-1531), al seu *Isolario*, dedica un passatge a Eivissa: «et sopra Ieviza si fa grandissima quantita di sale, per lo quale, gl'isolani molto guadagno ui fanno et per cotal cosa li corsari quiui molti schiaui portano a uendere, li quali da gl'isolani comprati sono a cotale effetto, che carichino il detto sale sopra nauigii de mercatanti».⁵³ Bordone no va ser l'únic autor a fixar-se en les salines d'Eivissa, Matteo Bandello (1490-1560) acabà d'aquesta manera la número XXI de les seves *Novelle*: «i genovesi l'intendono benissimo, perciò che avendo qualche schiavo o schiava che faccia cosa alcuna degna, di castigo gli vendono o mandano in Evizza a portar il sale».⁵⁴

49. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 40v-41r (11 d'agost de 1354, Barcelona).

50. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 73-78.

51. AHE, *Llibre determinacions de 1567-1570*, f. 30v, 31r-v i 32r (8 d'agost de 1568).

52. Recentment R. Salicrú ha parat especial atenció a aquestes fonts, vegeu R. SALICRÚ «La explotación de la mano de obra esclava en el Mediterráneo cristiano bajomedieval desde el observatorio catalano-aragonés», *Espacio, Tiempo y Forma. Revista de la Facultad de Geografía e Historia* serie III, 23, 2010, 167-183.

53. Benedetto BORDONE, *Libro de Benedetto Bordone nel qual si ragiona de tutte l'isole del mondo con li lor nomi antichi et moderni, historie, favole et modi del loro vivere et in qual parte del mare stanno et in qual parallelo et clima giacciono* (1528), ed. a cura de G. B. de CESARE, Bulzoni Editore, 1988 Roma, f. XIXv-XXr.

54. Matteo BANDELLO, *Quattro libri delle novelle*, Lucca 1554, edició en línia de Liberliber: <http://www.liberliber.it>.

Captius a Eivissa

El fet que a Eivissa, com arreu a la Mediterrània, hi va haver captius des de l'edat mitjana fins al segle XIX és conegut des de fa temps. Els contes populars recorden aquella presència i així mateix la captivitat d'habitants de l'illa a *terra* de moros. Topònims com ara cas Catius, la punta des Catius, el romanç de «La segada del bon moro» i d'altres en fan testimoni. El 1981 J. Marí va publicar una llista de cinquanta captius coneguts entre 1531 i 1781 i un document de 1673 que afirma que els captius moros que hi havia a l'illa eren cent cinquanta. Fins i tot s'ha proposat que l'últim senyor de captius d'Espanya va ser un eivissenc l'any 1832.⁵⁵ Poca cosa més se sabia en l'àmbit insular fins fa poc, i no res de l'ús que es feia dels captius i, per tant, de les causes últimes de la seva forçada presència. L'estudi del registre documental de la captivitat medieval i una part del d'època moderna referit a l'illa d'Eivissa ha permès conèixer molt millor el funcionament de la complexa i arriscada mecànica de la captura, comercialització i tinença de persones.⁵⁶ L'anàlisi del coneixement obtingut s'ha realitzat a la llum del que Claude Meillassoux va deixar sòlidament establert i al potent context historiogràfic elaborat fa més temps per C. Verlinden.⁵⁷ Especialment aquest darrer autor és una referència obligada i fins i tot es pot considerar que els seus treballs donaren naixença al que bé es pot considerar una disciplina historiogràfica. Meillassoux, no tan conegut, va treballar des del camp de l'antropologia i en el context geogràfic d'Àfrica. Des d'aquell observatori, el dit autor proposa conclusions sobre la història de l'esclavitud que pretén d'abast general.

L'estratègia aplicada per obtenir dades útils del registre documental de la captivitat medieval d'Eivissa ha consistit en la recollida i normalització en una base de dades dels esments a captius presents en tota la documentació municipal de l'Arxiu Històric d'Eivissa compresa entre la conquesta del segle XIII i el final del segle XVI, una mostra dels custodiats a l'Arxiu del Regne de Mallorca i alguns de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Això, juntament amb una recerca bibliogràfica va permetre aplegar un total de 1.702 esments a captius. Dividint el llarg període de 365 anys comprès entre 1235 i 1600 en lapses de cinquanta anys per evitar comptar més d'una vegada els mateixos captius, resulta que el seu nombre no excedí en cap moment els dos-cents, com s'ha dit. El 1373 se'n compten 68, esmentats sobretot

55. J. MARÍ CARDONA, *Els Llibres d'entreveniments*, Eivissa, IEE, 1981, II, 320-332; J. PLANELLS RIPOLL, «Josep Selleres Sorà, l'últim propietari d'esclaus a Espanya?», *El Pittiús* 2012, 2011, 152-155.

56. A. FERRER ABÁRZUZA, *Captius i senyors de captius a Eivissa (s. XIII-XVI). Una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2015.

57. C. MEILLASSOUX, *Anthropologie de l'esclavage. Le ventre de fer et d'argent*, París, Quadrige-Presses Universitaires de France, 1998 (1a ed. 1986) (hi ha traducció al castellà: C. MEILLASSOUX, *Antropología de la esclavitud. El vientre de hierro y dinero*, Mèxic, Siglo XXI Editores, 1990 [1a ed. 1988]; VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe...*; i *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, t. 2, *Italie, Colonies italiennes du Levant, Levant latin, Empire Byzantin*, Gant, Rijksuniversiteit te Gent, 1977.

en una única font d'aquell any. El 1423, un document afirma que n'hi havia 150 fent feina a les salines i el 1561 s'enumeren 60 captius ocupats en la construcció de la fortificació, els mateixos que es compten el 1590 a la mateixa obra.⁵⁸ S'ha d'advertir que no s'han conservat protocols notariais anteriors a 1600 i, per tant, aquestes xifres s'han obtingut sobretot de fonts municipals, especialment de llibres d'obra i de comptabilitat. Per donar un context a aquestes xifres, s'ha de dir que la població total de l'illa es calcula en 2.500 persones per a la segona meitat del segle XIV i en 9.213 segons una dada de 1646.⁵⁹ Aquestes magnituds són orientatives, el realment important és que, amb un grau alt de fiabilitat, se sap que el 1467 hi hagué 334 caps de família amb dret a percebre sal (un dret que tenien tots els ciutadans de l'illa arran de l'organització de la gestió salinera feta el segle XIII), 48 dels quals, el 14%, s'han documentat en algun moment com a senyors d'algun captiu. El 1568 s'observa una situació semblant però amb una població total més crescuda; així, segons el *Llibre de l'estim* d'aquell any –el primer dels conservats d'aquesta sèrie–, de 952 caps de família amb béns i rendes superiors a les 50 lliures i, per tant, subjectes a obligacions tributàries (els de renda menor eren considerats pobres), 86 eren senyors de captius; això és el 9% del total. Si s'afina més, resulta que 394 d'aquells 952 caps de família –el 41%– eren habitants de la vila, 77 dels quals apareixen com a senyors de captius. Això vol dir que quasi el 20% dels residents a la vila tenien captius. A la pagesia o zona rural només 9 caps de família eren senyors de captius, cosa que representa l'1,6% dels foravilers.⁶⁰

Un aspecte important és el nombre de captius que s'ha documentat per a cada senyor. A partir de la mitjana del nombre de captius per cada propietari calculada globalment per a tot el període estudiat, resulta que cada senyor o senyora de captius en tenia quasi 2 (1,9); però el detall de les xifres demostra que la majoria, en cada moment concret, en tenia un de sol. Una altra cosa més difícil de calcular és el nombre total de captius que cada senyor tenia al llarg de la seva vida. Això significaria conèixer el temps de vida útil dels captius, una dada molt rellevant que afecta el ritme que la demanda imprimia als sistemes de proveïment de captius, però que no coneixem. Cal insistir en aquest context de magnituds per poder tenir una imatge tan aproximada com sigui possible d'aquella realitat. Aquest objectiu fa lícit, crec, treballar amb fonts molt separades temporalment i també establir algunes comparacions amb el que coneixem de la propera illa de Mallorca.⁶¹ El 1328 es

58. AHE, *Llibre de clavaría de 1373-1374*; A. RUBIO VELA, *Epistolari de la València medieval*, Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, 2 vol., vol. 2, doc. 100, 276-278; AHE, *Llibre de salaris de les murades*, 1561; ACA, *Reial Patrimoni*, registre 2474.

59. ACA, *Consell d'Aragó*, lligall 1037.

60. AHE, *Llibre de l'escriuà de la sal de 1467-1468*; AHE, *Llibre de l'estim de 1568*.

61. L'esclavitud medieval ha estat molt tractada per la historiografia mallorquina, com a mostra, i en ordre cronològic, vegeu: F. SEVILLANO, «Cautivos sardos en Mallorca (siglo XIV)», *Studi Sardi* 21, 1970, 3-30; «Demografía y esclavos del siglo XV en Mallorca», *BSAL* XXXIV, 1973, 160-197; C. VERLINDEN, «Une taxation d'esclaves à Majorque en 1428 et la traite italienne», *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* XLII, 1972; «La esclavitud en la economía medieval de las

comptaren 2.800 captius mascles i 1.078 el 1428, només a la part forana de Mallorca. El 1378 els senyors de captius de la vila de Sóller eren 42 i, de mitjana, cadascun d'ells tenia 1,8 captius (la font no indica el nombre de captives que tenien). El 1428, Inca comptava amb 73 senyors de captius, els quals posseïen 142 captius, també només homes, i això fa una mitjana d'1,9 captius per hom.⁶² Les magnituds d'Eivissa, per tant, són comparables a les d'Inca o a alguna altra de les viles mallorquines de més població. Sabent que ens movem dins d'aquestes grandàries (quadre 1), podem afinar més sobre qui eren aquells senyors de captius, com gestionaven els seus homes i quines eren les seves estratègies per fer-los productius.

QUADRE 1

Quadre resum del nombre de senyors de captius entre 1300 i 1600

	<i>Senyors de captius</i>	<i>Senyores de captius</i>	<i>Total senyors</i>	<i>Captius</i>	<i>Captives</i>	<i>Total captius</i>	<i>Captius per senyor</i>
1300-1350	36	4	40	61	13	74	1,8
1351-1400	55	2	57	94	16	110	1,9
1401-1450	42	3	45	67	16	83	1,8
1451-1500	59	4	63	83	28	111	1,7
1501-1550	95	7	102	94	80	174	1,7
1551-1600	156	15	171	337	94	431	2,5

Font: A. Ferrer, *Captius i senyors de captius a Eivissa (s. XIII-XVI). Una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval*, València, PUV, 2015.

Baleares, principalmente en Mallorca», *Cuadernos de Historia de España* XLVII-XLVIII, 1982, 123-164; R. SOTO, «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Melanges de la Casa de Velázquez* XXX, 1994, 167-206; O. VAQUER, *L'esclavitud a Mallorca 1448-1500*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics - Consell Insular de Mallorca, 1997; R. SOTO, «¿Una oferta sin demanda? La esclavitud en Mallorca antes de la peste negra (ss. XIII-XIV)», *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural* 21, 2000, 11-32; J. SASTRE MOLL, *Els llibres d'obra del Palau Reial de l'Almudaina (1309-1314)*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 2001; G. JOVER, A. MAS i R. SOTO, «Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV», dins C. MIR, C. i E. VICEDO, *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als països catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002, 141-180; A. MAS FORNERS, *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Palma, Lleonard Muntaner Editor, 2005; G. JOVER, A. MAS i R. SOTO, «Colonització feudal i esclavitud, Mallorca 1230-1350», *Recerques* 52-53, 2006, 19-48; P. MACAIRE, *L'esclavage à Majorque au XVe siècle*, Nîmes, Le Plein des Sens, 2012.

62. VERLINDEN, «Une taxation...», 145, 169-171.

Els imprescindibles captius

Almenys en dues ocasions diferents tot i que separades per molts anys –1335 i 1580–, i en tres més durant el segle XVII, els prohoms d'Eivissa es regiraren a causa d'accions que pretenien limitar o privar la lliure tinença de captius. En els documents datats en aquells anys, els prohoms es mostren com un grup homogeni, amb consciència d'ell mateix al llarg del temps⁶³ i que manté uns interessos que, amb les lògiques variacions segons les diferents circumstàncies històriques d'un lapse tan perllongat, són en bona mesura els mateixos. No debades, es documenten veritables nissagues de prohoms que acumulaven experiències centenàries en la gestió de captius, traspasant de generació en generació la necessitat de tenir captius, els coneixements de com seleccionar-los, adquirir-los i treure'n profit. En totes aquestes ocasions en què els prohoms veieren perillar el fonament de la seva manera de viure, elevaren des de la Universitat raons i plans a les autoritats que els amenaçaven. Ja s'ha tractat del sindicat i dels arguments de 1335. Doncs bé, dos-cents quaranta-cinc anys més tard, el 1580, el consell de la Universitat va elegir com a síndic Gaspar Llobet, un personatge que tingué almenys sis captius entre 1550 i 1594. Coneixedor de la causa, doncs, Llobet va ser enviat a la cort reial amb l'encàrrec de combatre una ordre per la qual, al·legant raons de defensa, s'havia manat limitar el nombre dels captius presents a l'illa. El síndic defensor dels interessos dels senyors de captius de l'illa va assegurar que era necessari «ha algunos particulares que tienen heredades, viñas y mulas, tener dos y tres esclavos para su labrança y cavar las viñas y para carricar la sal y travajar en la fortificación; por hazerse todo ello con esclavos y no hallarse otros que lo agan». El 1623, en un cas semblant, els jurats i consellers asseguraren que sense captius «no poden estar los hòmens de la present illa perquè los dits esclaus fan lo conreu de les viñes».⁶⁴ En el mateix sentit es pronunciaren el 1654 –«son necesarios para todo»– i el 1663 un senyor de captius reclamava el seu captiu empresonat: «necessita d'ell per efecta de treure sal dels estanys, veremar y altres cosas té de fer, y per efecte de no trobar-se peons ni qui treballa.»⁶⁵

Molt de temps separa aquestes notícies però l'argumentari dels senyors de captius és, a despit del molt diferent context històric de cada cas, sorprenentment semblant a l'exposat davant del rei el 1335. És clar que havien madurat una retòrica de la defensa dels seus captius, però al marge del discurs que repetiren cada vegada que l'ocasió ho requerí, són documents que aporten una informació valuosa; en primer lloc donen relleu clarament perceptible a la dependència que el grup social dels prohoms tenia dels captius i del seu proveïment correcte i fluid. En segon, es

63. El 1454 una acta municipal es refereix als «sanyós de catius» (AHE, *Llibre de determinacions de 1456-1457*, f. 23r. i 50r.) i una altra de 1527 esmenta els «amos dels esclaus» (AHE, *Llibre de determinacions de 1527-1528*, foli 9r.).

64. AHE, *Llibre de la cadena*, f. 136r; i *Registre de lletres*, 1623-1625, f. 81r-v

65. AHPE, Sant Ofici, 4.010.1. ed.; J. MARÍ CARDONA, *Sant Ofici*, Eivissa, Ajuntament d'Eivissa, 1990, 140; MACABICH, *Historia...*, I, 446-447.

fa evident l'ús en profit propi que els prohoms feien de l'òrgan municipal de govern. En tercer lloc, es constata com la protecció de la lliure possessió de captius els fa enumerar repetidament els usos que els donaven. La coincidència de quins eren els treballs de captius a tots quatre escrits ens fa conèixer les principals fonts de lucre dels prohoms: les vinyes i les salines o, més exactament, el vi i la sal. Aquest lucre permetia la renovació constant del contingent captiu, això és, la reposició per compra dels captius morts o alliberats.⁶⁶

C. Meillassoux, com s'ha dit, ens ha proveït d'una definició exacta del concepte de captiu o esclau. D'acord amb l'antropòleg francès, el tret definitori de la captivitat rau en el fet que la reproducció del grup captiu o esclau es realitza per la captura reiterada de persones. La captura permetia la introducció d'individus en edat de fer feina física sense haver d'assumir els riscos i el cost de la reproducció humana. Aquests perills i despeses els corrien i sostenien les societats d'origen dels captius. El recurs a procurar la perpetuació genètica del grup només es produïa de manera subalterna o en situacions extraordinàries que fessin impossibles les accions de captura. Fins i tot es detecta clarament que aquest tipus de reproducció –l'embaràs de les captives– sovint no era desitjat pels seus senyors. Així, perquè fos viable l'existència d'un contingent captiu, era necessari fer-lo generar mercaderies la venda de les quals arribés a compensar el seu preu de compra. El preu dels captius no es calculava per la inversió en la seva criança, feta en la seva societat d'origen, sinó a partir del cost de la seva captura. Els captius i els productes que elaboraven o generaven eren valorats en moneda, l'única manera de fer sostenible la tinença de captius era, doncs, fer-los produir alguna cosa que es pogués canviar, com ells mateixos, per moneda. Així, presència de captius en la documentació comporta assumir que hi havia uns senyors de captius, un mercat on acudien a comprar-los i reproduir així el seu contingent, una producció comercialitzada feta o generada gràcies al seu treball i una mecànica cíclica i ben establerta de captura, transport i venda de persones. L'èxit secular de la captivitat només es pot entendre si s'assumeix que aquest era el sistema de reproducció del contingent i el tret que defineix la captivitat medieval, la posterior esclavitud atlàntica i, probablement, la servitud antiga.

Intents fracassats de reproducció de captius

La consolidació de coneixements sobre la gestió de captius per part dels seus senyors requeria d'uns rudiments generats per la pràctica. Ja s'ha vist com els captius foren englobats en la categoria de béns semovents, però, naturalment, la seva reproducció no obeïa a les mateixes pràctiques que el bestiar. No obstant aquest fet evident, hi ha una sèrie d'indicis que semblen assenyalar l'existència d'intents d'induir la reproducció de petits grups captius. Potser la inexperiència en la gestió de captius portà alguns senyors a intentar el que ignoraven que no podia funcionar.

66. L'alliberament pel sistema de talla, de setmana o d'alforria, és a dir, per mitjà del pagament d'una quantitat fixada pel senyor del captiu fou en si mateix un mètode de lucre important per als senyors. Vegeu FERRER, *Captius i senyors de captius...*

Un mes després de la conquesta, Pere de Portugal va crear un grup format per diverses unitats familiars de sarraïns captius que aparentment li havien pertocat com a part del botí de la conquesta, no debades ell en diu «saracenos nostros».⁶⁷ Ignorem quantes persones eren però el document esmenta set noms d'home. El grup sarraí va ser desplaçat a unes terres –unes alqueries de *šarq*, el llevant insular–, amb el propòsit de fer-lo produir la seva subsistència, una renda, aprofitar la seva força de treball per mitjà de l'exigència de dies de feina gratuïts i aconseguir la seva reproducció. L'aparença documental de la cosa és l'establiment emfitèutic d'unes alqueries a diversos sarraïns desposseïts a canvi de la meitat de les collites, una quartera de gra per cada parell de bous i l'obligació de servei personal «cum opus fuerit».⁶⁸ És una conjectura pensar que aquest *quan serà necessari* es refereix a la recol·lecció anual de sal.

L'altre cas d'intent de reproduir una família de captius és posterior. El 1248, el ja conegut Montpalau va disposar dels set sarraïns que tenia en el seu testament. Un d'ells, anomenat Jafira, que estava a Eivissa, el va deixar a la seva germana Caterina. Un dels marmessors, Ferrer de Manoc, de qui el testament preveia la possibilitat que s'instal·lés a Eivissa, rebé els sarraïns Salmi, Jucer, la seva esposa Sucayma i el seu fill Abdela «i que els tenguí en comanda al seu profit però que no els pugui vendre a ningú ni alienar-los». No sabem on tenia Montpalau aquells sarraïns en el moment de llegar-los, però és clar, perquè hi està documentat, que Ferrer de Manoc es traslladà efectivament a Eivissa.⁶⁹ Ferrer havia de mantenir el grup unit i instal·lar-lo a unes terres, no se sap quines, sembla que amb la intenció que la família visqués captiva, es reproduís i generés així mateix un profit al dit Ferrer.

Jaume I, després de la conquesta de Mallorca, va donar als templers d'Inca «triginta casatos sarracenorum».⁷⁰ Igualment, a Menorca, molt posteriorment, el 1287, els sarraïns que no pogueren pagar el rescabament eren pobres quedaren captius

67. Es tracta de la situació que s'ha anomenat *eixaricat*, «els eixarics... constituïen comunitats (jurídicament reconegudes, i generaven una renda produïda sobre parcel·les de terrer gestionades per ells mateixos, tot i que dirigits per la renda feudal», com els han descrit JOVER, MAS i SOTO, «Colonització feudal i esclavitud...», 22-23. C. VERLINDEN, «La esclavitud en la economia medieval de las Baleares, principalmente en Mallorca», *Cuadernos de Historia de España* XLVII-XLVIII, 1982, 123-164, esp. 124, proposà que la major part dels andalusins de Mallorca quedaren en aquesta condició, però els estudis dels autors citats, especialment de R. Soto, mostren que els casos de grups de sarraïns als quals s'establiren terres a canvi d'un cens (generalment molt elevat) van ser rars (SOTO, «¿Una oferta sin demanda?..», 21-22). En tot cas, el procediment cridà l'atenció de la Santa Seu, que es dirigí a Pere de Portugal perquè no el continués aplicant, com es veurà.

68. M. L. DE MAS LATRIE, *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des chrétiens avec les arabes de l'Afrique septentrionale au moyen âge*, París, 1866, vol. II, 185-186 (doc. II); A. FERRER ABÁRZUZA, «Saracenis nostris de balafia». Un arabisme en un document llatí datat a Eivissa el 1235», a *Faventia*, en premsa.

69. TORRES, *Dos capbreus...*, 67 i 81.

70. E. LOURIE, «Free Moslems in the Balearics under Christian Rule in the Thirteenth Century», *Speculum* 45, 1970, 624-649, en concret 625; cita J. MIRET I SANS, *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya. Aplechs de noves y documents històrics*, 1910, 252-253 (8 de juliol de 1231).

a l'illa «causa populandi»;⁷¹ captius emparellats i moguts de lloc dels quals s'esperava feina i fills. Era l'ideal de la subjecció, a l'estil del bestiar. Aquest exemple tardà de Menorca, certament molt allunyat del moment de la conquesta d'Eivissa, permet treure'n a col·lació un altre de data semblant. El 1278, el rei Pere d'Aragó va concedir a Ponç de Palol, paborde d'Eivissa, autorització per dur a l'illa «sex casatos sarracenorum nostrorum regni Valencie et eos ducere apud Eviçam». El permís reial insisteix dues vegades que els sarraïns no fossin captivats i aclareix que hi anaven per poblar l'illa i no per ser venuts («predicti sarraceni ducentur et populabuntur in Eviça et non vendentur nec distrahentur».)⁷² Pot recordar-se ara que el 1240 Gregori IX va escriure al dit infant de Portugal i als templers i hospitalers del Regne de Mallorca i d'Eivissa que no permetessin que els sarraïns cohabitessin amb els cristians si no era clarament «sub jugo servitutis positos».⁷³

És un fet que la temptativa de reproducció en captivitat no funcionà i ho demostra la continuada importació de captius que es pot documentar des del mateix segle XIII, i també el creixent nombre d'esments a corsaris. Una altra prova de la inviabilitat de la reproducció de grups de captius és que l'any 1326, noranta anys després de la conquesta, es compten a Eivissa només quinze sarraïns *lliures*. Realment, però, la font els qualifica d'alforres, lliberts, i, en efecte, de dos se'n diu el nom de l'antic senyor.⁷⁴ Repetidament fracassades les temptatives pròpies de senyors de captius inexperts, l'únic sistema de reproducció del contingent captiu es va consolidar. Els prohoms enfrontats a Muntaner ho comprenien bé i per això la seva insistència perquè es deixés el corsari anar «en terra de moros a cativar».⁷⁵

Els senyors de captius

En general, els estudis sobre esclavitud medieval s'han centrat en els captius i han deixat molt de banda els que veritablement eren els responsables de l'existència d'aquells captius.⁷⁶ Mentre hi foren, els senyors de captius mantingueren un món d'unes característiques concretes, destinades al fi d'assegurar-los el proveïment dels captius que els eren tan necessaris.

71. A. JENÉ, «La conquesta de Manurqa el febrer de 1287», *Estudi General. La formació i expansió del feudalisme català* 5-6, 1985-1986, 389-401, esp. 397.

72. CINGOLANI i FERRER, *Eivissa i Formentera...*, ACA, Cancelleria, Registre 40, f. 80r (1 d'abril de 1278).

73. L. AUVRAY, *Registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican*, 1907, II, 184-185 (reg. 5065).

74. J. SASTRE MOLL, *L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343). Un llibre de les rendes del procurador reial d'Eivissa (1326-1327)*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa, 2010, 42 i 125-126.

75. En la mateixa línia, sobre la reproducció del contingent captiu a Mallorca, vegeu SOTO COMPANY, «Una oferta sin demanda?...', 11-32.

76. En són excepcions recents R. SALICRÚ, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, Barcelona, CSIC - Institució Milà i Fontanals, 1998; D. BLUMENTHAL, *Enemies and Familiars. Slavery and Mastery in Fifteenth-Century Valencia*, Ithaca i Londres, Cornell University Press, 2009.

L'estudi dels senyors i senyores de captius d'Eivissa permet saber que, en general, de manera coetània, n'hi havia una vuitantena, amb una quantitat mínima de 39, entre 1300 i 1350, i una màxima de 171, entre 1550 i 1600. Si s'eliminen aquestes dades extremes, del començament i del final del període estudiat, la mitjana és de 84 senyors de captius, i les xifres major i menor, 67 i 94. El nombre de senyors de captius es manté, per tant, dins uns marges estables que se sobrepassen en arribar a la segona meitat del segle XVI, congruentment amb l'augment de la població (3.700 persones el 1545 i una font de 1579 estima la població en «vuit o nou mil persones»).⁷⁷ També s'ha avançat que el nombre de captius que es documenta en propietat de cada senyor no solia ser superior a un. Al quadre 2 es pot visualitzar aquest extrem.

QUADRE 2
Quadre de freqüències del nombre d'esments
de captius per senyor entre 1300 i 1600

<i>Nombre de captius per senyor</i>	<i>1300-1350</i>	<i>1351-1400</i>	<i>1401-1450</i>	<i>1451-1500</i>	<i>1501-1550</i>	<i>1551-1600</i>
1	26	37	25	43	62	100
2	7	10	15	13	18	36
3	1	6	1	5	14	18
4	1	1	1	1	4	8
5	1			1	3	3
6	1	3				2
7						1
8			1			1
9	1				1	2
12			1			

La validesa de les dades del quadre 2 es comprova amb el recurs a fonts que mencionen gran nombre de captius i els noms dels seus senyors en un moment concret. És el cas del *Llibre de salaris de les murades de 1561* (AHE), que abraça de maig a juliol d'aquell any i fa al·lusió a 38 senyors amb un sol captiu, dos amb dos captius, tres amb tres captius i un de sol amb quatre captius. La mateixa operació amb el *Llibre de salaris de 1590* (ACA), que abraça tot l'any, té un resultat encara més contundent: 59 senyors amb un sol captiu i sis amb dos captius.

El nombre de captius que tenia cada senyor significa que les terres, el dret a sal i les altres possibilitats d'ocupar-los, com les obres públiques, eren les justes per fer

77. R. ROSSELLÓ VAQUER, «Notes històriques d'Eivissa i Formentera», *Estudis Balàrics* 11, desembre de 1983, 64; cita el fogatge de 1545 (ACA, Reial Patrimoni 2.620). Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, «Secretaría de Mar y Tierra», lligall 87, 1579 febrer 10.

viable l'adquisició, amortització, manteniment i reemplaç d'un captiu, i no més. L'opció de la compra d'un captiu era cara, arriscada i, sobretot, necessitada d'un planejament acurat per, com s'ha dit, fer que aquell home o dona produís amb la seva feina la moneda necessària per fer viable l'operació de la seva pròpia adquisició.

Aquesta proporció de captius per senyor no ens ha de portar a entendre que les terres o la sal que pertocava a la majoria de senyors de captius eren sempre susceptibles de ser manejades per un sol home. Ja s'ha dit que l'assignació anual de sal als caps de família, per poca que fos, sempre era en un volum de diverses tones. Igualment, una vinya podia necessitar en moments concrets de l'any de més d'un home per enllestir la feina necessària per treure'n profit. Eren feines que requerien de més homes i que s'executaven per mitjà de captius llogats a altri, per col·laboració entre senyors, solidaritats, afinitats, relacions familiars, associacions i altres possibilitats. L'estudi dels arrendadors de les impositcions municipals ha permès documentar grups de socis –alguns d'ells senyors de captius–, units o no per vincles de parentiu, que cada any optaven en subhasta a la recaptació d'aquells drets de la Universitat. És lícit pensar que aquella col·laboració s'estenia a altres activitats lucratives.⁷⁸ Així mateix, el recurs al lloguer de captius quedà reflectit en diverses ordinacions recollides en el *Llibre del mostassaf d'Eivissa*, en el capítol dedicat als llogaters, tot i que generalment eren setmaners, és a dir, captius en procés d'enfranquiment.⁷⁹

Els documents més tardans, del segle XVI, mostren amb xifres que la major part dels senyors de captius eren residents a la vila i només uns pocs a la pagesia o part forana de l'illa. Aquesta informació és vàlida per a quasi tot el període estudiat, ja que els capbreus del final del segle XIV i les fonts del segle XVI indiquen això mateix. Entre 1350 i 1400, es documenten 57 senyors de captius, de 35 dels quals se n'han pogut conèixer les propietats: 12 tenien immobles a la vila, 16 en tenien a la vila i terres a fora i 7, en principi perquè els capbreus no abasten la porció reial, només terres a fora. No obstant això, una nota del *Llibre de clavaría de 1373-1374* (AHE), fa referència als prohoms que habitaven fora de la vila. Es tracta de vuit noms que els capbreus i altres documents mostren pertanyents a personatges importants, cinc dels quals, o membres de les seves nissagues, estan documentats com a senyors de captius.⁸⁰ Fonts posteriors mostren que els *prohoms de fora* fixaren, al llarg del segle XV, la seva residència a la vila, no obstant que mantinguessin segones residències estacionals a les seves terres. Una de les ordinacions del *Llibre del mostassaf*, datada entre 1378 i 1387, fa al·lusió a aquestes cases rurals i a les mesures que s'havien de prendre amb els captius que hi feien

78. A. FERRER ABÁRZUZA, «El mercat de les impositcions a Eivissa: els arrendataris», dins P. CATEURA (ed.), *Comprar, vendre i pagar al rei. Els impostos indirectes al Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Palma, Ed. El Tall, 2006, 215-239.

79. FERRER, *El Llibre del mostassaf d'Eivissa. La vila d'Eivissa a la baixa edat mitjana*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 2002, 264-265. Sobre els setmaners, per al cas de Mallorca, vegeu MAS, *Esclaus i catalans...*, 48-57; també FERRER, *Captius i senyors de captius...*

80. AHE, *Llibre de clavaría de 1373-1374*, f. 14r: Guillem Andreu, Domènec de Montsó, Pere Sòtol, Bernat Balansat, Romeu Castelló, Antoni Vallmajor, Jaume de Bell-lloc i Bernat Llombarbí, «totz de ffora».

feina: «que null hom no gos tenir de fora lo castell de la illa de Eviçe de hun catiu en dos avant, emperò si lo senyor dels catius serà al loch, ço és, a la alqueria o rafal o altres possessions o majoral seu, que en aytal cars aquells puxen tenir tota lur companya a la nit tancada sots bona tancadura».⁸¹

Per al període de 1401 a 1450 disposem d'un capbreu de les tinences situades a la senyoria de l'arquebisbe de Tarragona, això és, els quartons de Balansat i de les Salines i una tercera part de la vila.⁸² La localització de les tinences dels senyors de captius mostra que ben bé tots tenien immobles a la vila, presumiblement la seva residència. Així, dels 45 senyors de captius documentats, se'n coneixen les propietats de 22: 9 tenien immobles a la vila; 5, a la vila i al pla de Vila; 3, a la vila i a les Salines; 4 a la vila, al pla de Vila, a les Salines i a Balansat; 1 sembla que només tenia terres a Balansat. Per a la segona meitat del segle xv no disposem de capbreus que permetin conèixer les possessions dels 59 senyors de captius documentats en aquell període. Hi ha, però, un tipus de font diferent que també permet obtenir una idea de la seva riquesa. Es tracta del *Llibre de l'escrivà de la sal de 1467-1468*. És una font comptable directament relacionada amb el negoci de la sal. Ja s'ha dit que hi ha un document del final del segle xiii que explica la manera com, probablement des de 1267, es repartia la sal entre la població de dret de l'illa: en proporció a la riquesa de cada llar. Doncs bé, el *Llibre de l'escrivà* conté les quantitats de sal inicialment adjudicades a cada cap de família. Això permet establir una jerarquia perquè la font necessàriament reflecteix la riquesa de cada casa.

QUADRE 3 Distribució de la sal entre els caps de família, 1468

<i>Nombre de modins</i>	<i>Ciutadans amb dret a sal</i>	<i>Ciutadans amb captius</i>	<i>% de ciutadans amb captius</i>	<i>Nombre total de modins</i>
48-40	12	5	42	532
36-28	72	15	21	2.120
24-16	161	19	12	3.261
14-4	89	9	10	983
Total	334	48	14	6.896

Font: AHE, *Llibre de l'escrivà de la sal* de 1467-1468.

El *Llibre de l'escrivà de la sal de 1467-1468* mostra un total de 334 caps de família beneficiaris en el repartiment de sal d'aquell any, 33 dels quals eren dones. Entre els més beneficiats pel repartiment de sal es troben, com és lògic a causa del

81. FERRER, *El Llibre del mostassaf...* 276. El mot *companya* indica clarament colles de captius; ja s'ha vist que a la major part dels senyors se'ls documenta un sol captiu, però també que n'hi havia alguns que acumulaven quadrilles de quatre o sis homes.

82. F. X. TORRES PETERS, *El capbreu dels arquebisbes de Tarragona Gonçal Ferrandis d'Hixar i el cardenal Domènec Ram (1433-1437)*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa, 2011.

repartiment proporcional a la riquesa, els prohoms de l'illa. Els seus membres apareixen documentats com a mercaders, oficials municipals, reials i senyorials, participant en els arrendaments d'imposicions municipals i altres activitats lucratives. A la tercera columna del quadre 3 s'han posat, per a cada tram, el nombre de beneficiaris del repartiment de sal que estan documentats com a senyors de captius. La quarta columna s'ha reservat al percentatge de senyors de captius de cada grup de beneficiaris en el repartiment de la sal. A la cinquena columna s'han calculat la quantitat total de modins de sal assignats a cada tram. A la vista del quadre 3 resulta evident que entre els ciutadans més beneficiats en el repartiment de sal, i, per tant, els més rics, es troben els senyors i senyores de captius.

Els documents municipals i sacramentals en què s'acumulen la major part d'esments a captius del lapse 1501-1550 rarament consignen la professió de les persones a què fan al·lusió, ara bé, els tractaments de «mossèn» o «magnífic mossèn» que reben la major part dels senyors de captius ja deixa ben clara la seva alta extracció social. Per a la segona meitat del segle, una font ens permet posar xifres a aquest índex, es tracta del *Llibre de l'estim de 1568*, el més antic de la seva sèrie i l'únic del segle XVI. Els llibres d'estims contenen un càlcul, fet amb finalitat fiscal, del valor dels béns i rendes dels ciutadans del municipi i són una tipologia comuna a la Corona d'Aragó, amb variants més o menys acusades entre unes zones i altres. En el *Llibre de l'estim de 1568* els caps de família es presenten agrupats en epígrafs corresponents als quatre quartons, al pla de Vila i a la vila, i, entre aquests darrers, segons el barri o part del nucli urbà on habitaven. Això permet, a més de conèixer la seva riquesa, ubicar amb prou exactitud la residència de cada un dels caps de família relacionats.

Amb aquest document com a base, s'ha procedit a assignar als diferents caps de família o als seus ascendents i descendents immediats els captius que altres fonts han permès saber que posseïren. Així, s'han assignat un total de 162 captius en un lapse de cinquanta anys abans i trenta després de 1568. Concretament les dates extremes són 1514 i 1598, tot i que la major part de captius assignats, 124, se situen entre els anys 1550 i 1585. Així, el resultat és que es pot saber amb seguretat els grups familiars que posseïren captius i la riquesa estimada de què gaudien el 1568. Això és important perquè, com es veurà, es referma que els captius eren en mans dels membres benestants de la societat i especialment els residents en la vila (quadre 4), circumstància que també es constata, com s'ha vist, per a la segona meitat del segle XV.

El quadre 4 mostra, d'una banda, que la major part de senyors i senyores de captius (79 de 89) habitaven a la vila i, de l'altra, que els senyors de captius eren els caps de família més rics. Entre els 20 ciutadans residents a la vila amb rendes i béns per valor superior a les 2.000 lliures tots menys un eren senyors de captius. Si se sumen els 46 senyors de captius que tenien una riquesa situada entre les 500 i les 2.000 lliures, en fan 65 dels 89 senyors de captius documentats en l'estim, és a dir, que el 73% dels senyors de captius se situaven per damunt de les cinc-centes lliures de riquesa estimada. Les dades de la vila són susceptibles d'una anàlisi més detallada, per barriades, prescindint ara de les xifres corresponents a la pagesia (quadre 5).

QUADRE 4
Comparació entre la vila d'Eivissa i la pagesia
(senyors de captius esmentats entre 1514 i 1598)

<i>Riquesa</i>	<i>Vila d'Eivissa</i>	<i>Caps de família amb captius</i>	<i>Pagesia</i>	<i>Caps de família amb captius</i>
10.000 ll. o més	2	2	-	-
5.000 ll. o més	5	5	-	-
2.000 ll. o més	16	12	5	3
1.000 ll. o més	28	23	31	2
500 ll. o més	58	23	112	4
200 ll. o més	126	12	207	1
Menys de 200 ll. i més de 50 ll.	163	2	203	-
Total	398	79	558	10

Font: AHE, *Llibre de l'estim de 1568*.

QUADRE 5
Distribució dels senyors de captius als tres barris de la vila

<i>Riquesa</i>	<i>Vila</i>	<i>Senyors de captius</i>	<i>Raval</i>	<i>Senyors de captius</i>	<i>Santa Llúcia</i>	<i>Senyors de captius</i>
10.000 ll. o més	2	2	-	-	-	-
5.000 ll. o més	5	5	-	-	-	-
2.000 ll. o més	13	12	3	-	-	-
1.000 ll. o més	21	15	7	6	-	-
500 ll. o més	29	15	27	8	2	-
200 ll. o més	50	7	59	5	17	-
Menys de 200 ll. i més de 50 ll.	54	1	56	1	52	-
Total	174	57	152	22	71	-

Font: AHE, *Llibre de l'estim de 1568* (captius esmentats entre 1514 i 1598).

Entre els pagesos, només uns pocs han estat documentats com a senyors de captius (10 dels 89 senyors de captius) i, com a la vila, pertanyien als grups de riquesa mitjana i alta. Representaven l'1,8% dels caps de família del camp. A més, s'ha de tenir en compte que hi havia territoris sencers –Portmany i les Salines– en què els caps de família no tenien captius. Això no vol dir, és clar, que a les terres de senyors de la vila ubicades als quartons no es fessin servir captius. En total, els senyors de captius representaven el 9,3% dels caps de família inclosos en el *Llibre de*

l'estim de 1568, és a dir, els que tenien béns i rendes per valor superior a 50 lliures. La resta eren considerats pobres. Pel que fa al quadre 5, destinat a la distribució de riquesa i de senyors de captius als barris de la vila, es constata que de les tres barriades d'aleshores –la Vila, el Raval o vila d'Avall i el pujol de Santa Llúcia–, els senyors de captius es concentraven a la primera.⁸³

QUADRE 6
Els oficis dels senyors de captius documentats

<i>Ofici</i>	<i>1350-1400</i>	<i>1400-1450</i>	<i>1450-1500</i>	<i>1500-1550</i>	<i>1550-1600</i>	<i>Total</i>
Menestrals	5	5	5	8	13	36
Mercaders	2	14	11		3	30
Eclesiàstics	2		1	6	12	21
Notaris, causídics, corredors	1			5	10	16
Metges i apotecaris	2	1	2	3	4	12
Artillers i guaites					4	4
Patrons		2	1			3

QUADRE 7
Els càrrecs reials, senyorials i municipals dels senyors de captius documentats

<i>Càrrec</i>	<i>1350-1400</i>	<i>1400-1450</i>	<i>1450-1500</i>	<i>1500-1550</i>	<i>1550-1600</i>	<i>Total</i>
Clavaris	2	2	2	7	5	18
Jurats	4		2	6	4	16
Consellers		2	5	4	4	15
Lloctinents reials / governador	2			2	3	7
Síndics		1			4	5
Procuradors reials					3	3
Batlles	2	1				3
Saigs, quarteners, obrers	3					3

83. El nom de Vila fa referència a l'antiga *madīna* andalusí. El Raval –generalment al·ludit com *rabat* a les fonts– va ser fortificat i incorporat com un recinte més de la vila durant la primera meitat del segle XIV. La barriada de Santa Llúcia ocupava el puig del mateix nom, a la part de llevant de la vila. A partir de 1575 va ser eliminada per construir-hi el baluard anomenat de Santa Llúcia en el seu emplaçament.

QUADRE 8
Les nissagues de senyors de captius documentades (s. XIII-XVI)

<i>Nissaga</i>	<i>Membres</i>	<i>Captius</i>	<i>Mitjana x membre</i>
Albert	3	10	3,3
Andreu	6	12	2
Arabí	6	15	2,5
Balansat	7	13	1,8
Bell-lloc	2	3	1,5
Bonet	5	14	2,8
Bru	6	9	1,5
Castelló	6	10	1,7
Colom	2	6	3
Cucarella	9	23	2,5
De Vic	2	5	2,5
Des Clapers	4	5	1,2
Duran	2	6	3
Eimeric	3	3	1
Ferrer	2	13	6,5
Fluixà	2	3	1,5
Francolí	12	32	2,7
Gamundí	3	7	2,3
Joan	6	19	3,2
Llorenç	3	4	1,3
Manresa	3	4	1,3
Nicolau	14	38	2,7
Orvai	10	34	3,4
Palau	4	5	1,2
Pellisser	2	2	1
Roig	2	3	1,5
Salvatge	2	5	2,5
Samar	7	20	2,8
Sunyer	8	15	1,9
Tur	20	48	2,4
Vidal	2	4	2
Totals i mitjanes	165	390	2,4

Conclusions

Per al cas de Mallorca ja s'accepten generalment les conclusions de la recerca de Ricard Soto: cap a 1260 desapareixen del tot les exportacions de sarraïns indígenes i es documenten les primeres importacions de captius d'altres indrets.⁸⁴ Seguint aquesta constatació, Antoni Mas afirma que efectivament els esclaus indígenes s'extingiren i «foren substituïts, durant tota l'edat mitjana, per esclaus forans». Recentment, Pierre Macaire s'ha acollit també a aquesta explicació que permet rebutjar la proposta de C. Verlinden d'una «barreja» dels sarraïns indígenes amb els colons catalans.⁸⁵ Les dades disponibles per al cas d'Eivissa assenyalen cap a un final idèntic dels andalusins insulars. Fracassats els intents fets ara i adés d'aconseguir la reproducció de petits grups de sarraïns, s'imposà la lògica que durant tants segles féu viable i lucrativa la captivitat o esclavitud: la captura de nous individus per suplir les baixes que es produïen en el contingent o, eventualment, per augmentar la seva magnitud. Les diferents conquestes i l'acció de corsaris i cavalcadors mantenien proveïts els mercats mediterranis entre els quals Eivissa era un de petit, però proper als llocs de captura. Els prohoms de l'illa sabien bé que l'oferta de captius depenia de l'activitat dels corsaris i així ho exposaren davant del rei el 1335 cent anys després de la conquesta.

La colonització, durant aquell centenar d'anys, es mostrà lenta, ranquejant, co-nexedora de fracassos. L'arribada de pagesos un cop enllestida l'acció militar no fou conseqüència d'una pulsio de gent que desbordés les terres continentals. Els cavallers i els prohoms que havien rebut terres franques de cens dels nobles que encapçalaren la conquesta trobaren dificultats per poblar-les. I poblar-les era, justament, una condició principal de les donacions. Aquells beneficiats amb terres, d'alguns dels quals sabem que participaren en l'acció bèl·lica de la conquesta, estaven a l'illa abans que els primers camperols als quals poguessin condicionar l'accés a la terra al pagament de rendes. Ells foren els primers senyors de captius, i els primers captius foren els andalusins de l'illa. A mesura que el procés colonitzador anava consolidant-se, es diferenciaren les terres progressivament cedides en emfiteusi als colons pagesos de les conduïdes directament pels pocs cavallers i els prohoms. Els capbreus de la segona meitat del segle XIII mostren que aquesta diferenciació tenia contorns geogràfics definits: la relativament gran plana al·luvial propera a la vila i a les Salines fou el lloc de les terres de cultiu dirigit per prohoms i treballat per captius d'acord amb un dens calendari de feines. Entre aquells treballs de captius, l'extracció de sal es mostra bàsica pel lucre que la seva venda proporcionava als prohoms. Un centenar de *bons homes*, homes rics, veïns entre ells, emparentats i ocasionalment també enfrontats, mantingueren a l'illa un grup captiu format per uns cent cinquanta individus gràcies al qual, com digueren el 1335, l'illa fou «en conreus e pagesia augmentada».

84. SOTO, «La situació dels andalusins...», 189; i també, «¿Una oferta sin demanda?...», 11-31.

85. MAS, *Esclaus i catalans...*, 153; MACAIRE, *L'esclavage à Majorque...*, 5; VERLINDEN, «La esclavitud en la economía...», 129.